

kilátó

CZEGLÉDI PÁL

Miért kérdőjelezzük meg a piac szabadságát, amikor gazdasági válság van?

A gazdasági válság a világgazdaság válsága?

Miközben többen már a következő világgazdasági válság előjeleit vélnek látni, az előző – 2007–2009-es – világgazdasági válság hatásai sem múltak még el. A gazdaságpolitikai gyakorlat – például az amerikai vagy az európai központi bank monetáris politikája – még talán mindig nem tért vissza abba a kerékvágásba, amelyről 2007 előtt azt gondoltuk: normális. S mintha nemcsak arról lenne szó, hogy „még” nem tértünk vissza a normálhoz, hanem mintha megváltozott volna az arra vonatkozó elképzelésünk, hogy mi a normális kerékvágás. A gazdaságról és a gazdaságpolitikáról alkotott nézeteink megváltozni látszottak az elmúlt tíz évben, mégpedig két irányba is, s e két irány – szerintem – összefügg.

Az egyik hosszan tartó következménye ugyanis a legutóbbi pénzügyi és gazdasági válságnak, úgy tűnik, az, hogy a közvélemény, a politikusok és a közgazdász szakma jelentős része is a piac szabadságával szemben kritikusabbá, az állami beavatkozással szemben pedig elfogadóbbá vált. Ezt tükrözik a felmérések¹ és az értelmiségi közbeszéd megváltozása is. A „neoliberalizmus” – amelyen általában a piacgazdasággal szembeni pozitív gazdaságpolitikai attitűdöt értenek – újra felkapott szitokszóvá vált, s már nemcsak a publicisztika,² de az alapos tudományos irodalom is hajlandó demokráciaellenes összeesküvés-elméletként tekinteni a „neoliberalizmusnak” nevezett szabadpiaci álláspontra.³ Az Egyesült Államok elnöke mintha éppen a globális szabadkereskedelmet ásná alá a Kínával, Európával és ki tudja majd még kivel szemben kivetett és kivetendő vámokkal. A „közvélemény” és a „néphangulat”⁴ is egyre ellenségesebb tehát a magántulajdon és az önkéntes cse-retranzakciók lehetőségére épülő piacgazdasági intézményrendszerrel szemben.

A másik ilyen – talán nevezhetjük így – kulturális következménye a legutóbbi gazdasági összeomlásnak mintha az lenne, hogy a gazdaságpolitika addigi technikai kérdéseit kulturális kérdésként, egy-egy gazdaságfilozófiát kulturális terminusokban kezdtünk értelmezni. Jól látszik ez az eurózóna válságának üzleti sajtóbéli és szakmai interpretációiban is. Van „északi” gazdaságpolitikai nézőpont a „délivel”⁵ szemben, van „német” a „franciával”⁶ szemben. Formálódik a „Hansa Szövetség 2.0”⁷ is, amely „liberális gazdaságfilozófiát” képviselve szembeszállni igyekszik a „francia” gazdaságpolitikai javaslatokkal.

Nemcsak az üzleti sajtóban, hanem a tudományos szövegekben is sokkal elfogadottabbá vált a kulturális interpretáció. Felmerül a kérdés például, hogy az ún. „ordoliberalizmus” mint gazdaságpolitikai álláspont csak egy „német furcsaság”-e,⁸ a „neoliberalizmus” pedig közép-európai „globalisták” által szervezett világösszeesküvés-e.⁹ Szembekerül az „európai” és az „amerikai” közgazdaságtan,¹⁰ sőt újra divatos a gazdaságpolitikai különbségeket a protestáns és a katolikus hit különbségeire vezetni vissza.¹¹

A legutóbbi pénzügyi-gazdasági válság ezekkel a következményeivel nem áll egyedül, hiszen például hasonló irányba fordította a gazdaság működésére vonatkozó gondolkodást a '29–33-as válság is. Az a két összefüggő kérdés tehát, amelyeket az alábbiakban felvetni próbálok, talán általánosabban is megfogalmazható¹² – általában a gazdasági „összeomlásokra” vonatkozóan. Egyrészt miért változik szisztematikusan piacgazdaság-ellenes irányba az emberek meggyőződése gazdasági válság idején? Másrészt miért lesz egy válság hatására az addig technokrata közgazdaságinak vagy gazdaságpolitikainak gondolt kérdésekből kulturális kérdés?

Válságelméletek: piaci kudarc-e a válság?

Első hallásra a válasz nyilvánvalónak tűnik mindkét fenti kérdésre. Egyrészt a gazdasági válságok a piacgazdaság kudarcát mutatják, tehát természetes, hogy az emberek hite meginog. Másrészt a gazdasági kérdések „kulturalizálódása” abból fakad, hogy az egyébként is meglévő érdeellentéteket a gazdasági válság kiélezi. Az alábbiakban emellett érvelek röviden, hogy e „nyilvánvaló” válasz csak részben igaz, mert a közgazdasági szemüvegen keresztül egyáltalán nem egyértelmű, hogy a válság a piac kudarcát jelenti, mint ahogy az sem, hogy gazdaságpolitikai álláspontokról a „cui prodest?” kérdés alapján kell gondolkodnunk.

A gazdasági válságok, illetve ingadozások¹³ megértése és leírása a makroökonomia legnehezebb területe – röviden „áttekinteni” lehetetlen. Az alábbiakban csupán azzal a céllal mutatok be néhány mondatban négy, a válságok természetének megértését célzó elméletet, hogy rámutassak: a „recesszió mint piaci kudarc” értelmezés valójában a négy ilyen elméleti megközelítésből csak egyre illik egyértelműen. A keynesi¹⁴ megközelítésben a válság alapvető oka a kereslet visszaesése, valamilyen meg nem magyarázott vagy egyenesen irracionális okból. A beruházók sokszor nem racionálisan viselkednek, hanem a piaci hangulatot (animal spirits) követve döntenek, s így nem kell különösebb ok egy-egy válsághoz, ami akár önbeteljesítő is lehet. A kereslet visszaesése pedig azért okoz recessziót, mert a különböző piacok rugalmatlanul reagálnak: nem az árak és a bérek csökkennek, hanem a termelés esik vissza, illetve a munkanélküliség nő meg. Mivel a kereslet visszaesése a lényeg, a kormányzatnak ebben a megközelítésben nagy szerepe van a recessziók ellensúlyozásában. Ahogy Keynes maga ajánlotta az 1929–33-as válság idején Roosevelt elnöknek:¹⁵ „segítségül kell hívni a kormányzatot, hogy pótlólagos jövedelmet hozzon létre a kölcsönvett vagy kibocsátott pénz elköltésével... A kilábalás első lépéseként nagyon nagy hangsúlyt helyeznek a kormányzati kiadásokból származó nemzeti vásárlóerő növelésére, amelyet kölcsönből és nem adókból kell finanszírozni.”

A friedmani (monetarista)¹⁶ elmélet szerint a recesszió a pénz jelenségén keresztül szemlélve érhető meg és enyhíthető. Egy-egy váratlan sokkot könnyen recesszióvá mélyít az, ha a gazdaságban lévő pénz mennyiségét a központi bank rosszul szabályozza. Ha az emberek valamilyen oknál fogva több pénzt kívánnak tartani, akkor kevesebbet költenek, vagyis csökken a kereslet. Elvileg tehát a recesszió ellensúlyozható, ha ekkor a pénz mennyiségét megnöveljük. Ugyanakkor ez a nézőpont a keynesinél sokkal szkeptikusabb az állami beavatkozással szemben még annak monetáris politikai formájában is. Jobb, ha a jegybank arra törekszik, hogy tartósan stabil „nominális környezetet” teremtsen, és nem próbál az aktuális eseményekre ad hoc módon reagálni, erre ugyanis nem képes. A piaci monetarizmusnak nevezett újabb irányzat képviselői szerint a jegybankoknak a nominális jövedelem (GDP) stabilizálására kellene törekednie.¹⁷

A schumpeteri elmélet¹⁸ a technológiai sokkokat tekinti a válság elindítójának. A gazdasági növekedés – mint tudjuk – nem szép „sima” folyamat: a sikeres gazdasági innovációk alkotó rombolások is, mert elértéktelenítik a régi módszereket. Másrészt vannak negatív sokkok is, olyan véletlenszerű események, amelyek a termelés technológiájának hatékonyságát csökkentik. Ilyen lehet a nyersanyagárak váratlan megnövekedése, vagy a vállalatok számára költséges szabályozás bevezetése. A „válság” pedig nem más, mint a vállalatok és a háztartások ilyen sokkhoz való alkalmazkodása, s nem olyan piaci kudarc, amelyet a kormányzat kijavíthat. Ebből nem következik, hogy a kormányzatnak nincs lehetősége javítani a helyzeten. Lehet értelme például deficitet „csinálni” recesszió idején az adóemelés elmulasztásával, mert az adókulcsok növelése torzítaná a vállalatok és a háztartások döntéseit. A keynesi keresletösztönzésnek azonban nincs értelme.

A hayeki (vagy osztrák közgazdaságtani) megközelítés¹⁹ a tőkestruktúra torzulásából vezeti le a válságot. Ha fellendülés idején a monetáris politika a „természetesnél” alacsonyabb kamatot tart fenn, akkor a tőkestruktúra²⁰ eltorzul: túl sok lesz a hosszú távú beruházás, és túl kevés a rövid távú. S amikor ez „kiderül”, akkor üt be a válság: fény derül arra, hogy a beruházási és a megtakarítási szándékok nem fedik egymást, s bizonyos beruházásokra egyszerűen nincs szükség; eddig is csak úgy *látszott*, hogy van. A recesszió magvát tehát a „boom” alatt vetik el. A kereslet mesterséges növelése csak rövid távon lehet megoldás, csak amennyire a másnaposságra gyógyír egy újabb dorbézolás: minél tovább csináljuk, annál rosszabb lesz abbahagyni. A legokosabb, ha a kormányzati beavatkozás arra irányul, hogy minél szabadabban áramoljon a tőke és a munka a tévedésből vagy mesterségesen felpumpált iparágokból oda, ahol valóban szükség van rá.

E megközelítések nem zárják ki egymást: a recessziók, illetve az üzleti ciklusok olyan összetett jelenségek, hogy mind a négy elmélet csak egy-egy aspektusukat ragadja meg. Az persze elképzelhető, hogy bizonyos recessziók során inkább a hayeki, más recessziók során meg inkább keynesi folyamatok érvényesülnek. Párhuzamok is találhatók: a friedmani és a hayeki hagyomány is monetáris eredetűnek tekinti a válságot, a keynesi és a friedmani hagyományban is fontos szerepet játszik a kereslet visszaesése, a schumpeteri, a hayeki és a friedmani hagyomány is szkeptikus a kormányzati beavatkozási képességeivel szemben. Az sem igaz persze, hogy ezek az elméletek ne mondanának ellent egymásnak sok tekintetben,

főleg ami a lehetséges gyógymódok hatásosságát illeti. Legkevésbé talán a hayeki és a keynesi látásmód békíthető össze.²¹

Az esszém elején felvetett két kérdésre egy újabb párhuzam segít választ adni: a keynesi és a friedmani hagyományban²² a kormányzati szereplők cselekedetei képesek helyettesíteni a piaci szereplők cselekedeteit, a schumpeteri és a hayeki hagyományban azonban e kétfajta akció kiegészíti egymást. Mint láttuk, a keynesi megközelítésben az állami kiadás tudja pótolni a csökkenő magánkeresletet, a friedmaniban a pénztartási kedv sokkjai – elvileg – enyhíthetők a pénzkibocsátás változtatásával. A hayeki és a schumpeteri hagyomány ezzel szemben a piacok és a kormányzat azon tulajdonságait hangsúlyozza, amelyek alapján azok kiegészítik egymást: a piac a hasznos tudás felfedezésének terepe, a kormányzat pedig ehhez – az erőszak monopóliumát felhasználva – csak a kereteket tudja megszabni.

S ezzel egy lépéssel közelebb is kerültünk a megfejtéshez, amennyiben kezdjük érteni, hogy a hayeki–schumpeteri megközelítés miért van annyira elnyomva a közbeszédben, mint amennyire a keynesi–friedmani (de mindenekelőtt a keynesi) alakítja azt. A hayeki–schumpeteri hagyomány ugyanis a piac és a kormányzat viselkedésének is arra az oldalára teszi a hangsúlyt, amit a legtöbben csak a két jelenség beható tanulmányozása után vagyunk képesek megérteni: hogy a piac szám-talan ember szándékolatlan és békés együtműködése, a kormányzat pedig az erőszak – jó esetben legitim – alkalmazása. Így a „piaci vagy kormányzati kudarc-e a válság?” kérdés értelmetlen. Ha rossz a meccs, mert rossz a bíró, a játékosokat vagy a bírót kellene hibáztatnunk?

Egy az eurózóna válságának természetéről tekintélyes közgazdászok között lefolyt vita is jól tükrözi ezt a kétfajta nézőpontot. A tizenöt neves közgazdász által jegyzett „konszenzusos” nézet szerint²³ az eurózóna válságában az „igazi tettes” a magántőke országok közötti nagymértékű áramlása volt. Ezzel szemben az „árnyalt” nézet képviselői²⁴ – akik nem melleleg az „öt bölcsként” ismert német gazdasági szakértői testület (Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung) tagjai – úgy vélik, hogy a tőkeáramlás természetes piaci folyamat, ezért a hibát abban kell keresni, ami ösztönözte azt. S mivel a rossz ösztönzők a kormányzatoktól származtak – nagymértékű költekezés vagy rossz pénzügyi szabályozás formájában – az ok kormányzati kudarc.

De honnan tudhatjuk, hogy ezek az álláspontok nem kizárólag a pillanatnyi érdekeket tükrözik? Akár magunkba is nézhetünk: egy-egy absztrakt kérdéstről folytatott vitában kifejtett véleményünk ritkábban tükrözi anyagi érdekeinket, mint a meggyőződésünket. Már csak azért is, mert a legtöbb esetben egyáltalán nem világos, hogy egy bizonyos vélemény kifejtése hogyan is jár valamilyen anyagi haszonnal. Az átlagpolgár számára egy-egy álláspont kinyilvánításának haszna leginkább nem anyagi, s talán inkább saját közösségünk vagy közönségünk tagjainak elismeréséből, vagy egyszerűen abból fakad, hogy jó hangot adni saját intellektuális identitásunknak. Bármilyen meglepő, a világ egyik leghíresebb közgazdásza, a már ebben az esszében is sokat emlegetett J. M. Keynes meg volt győződve, hogy „rendkívül eltúlozzák a hagyományos érdekek erejét az eszmék fokozatosan érvényesülő hatalmával szemben”,²⁵ s ebben legádázabb ellenfelei is egyetértettek vele.

Az állam és a piac viszonyának eltérő értelmezése miatt a keynesi-friedmani és a hayeki–schumpeteri hagyomány nem egyformán jól illeszkedik azon különböző társadalomfilozófiai elméletekhez, amelyek a piaccgazdaságról való gondolkodást a 18. század óta meghatározzák, s be is épültek a kultúránkba – s ezzel az állítással jutunk el a kulturális különbségek és a gazdaságpolitikai nézőpontok különbségei közötti összefüggéshez.

A közgazdasági eszmetörténetben többször felbukkan az a gondolat, hogy a felvilágosodás óta kétféle társadalmi vízió alakult ki, a – Thomas Sowell terminológiáját követve²⁶ – korlátozott és korlátlan vízió, amelyek többek között a tudás természetéről alkotott felfogásban különböznek. A korlátozott nézet szerint egyetlen elme nem lehet az összes olyan tudás birtokában, amely a „társadalmi szempontból” jó döntés meghozatalához kell, ugyanakkor az emberek egymás tudását használják akkor is, amikor ennek nincsenek tudatában, de betartanak néhány társadalmi szabályt – anélkül, hogy e szabályok „racionális” voltáról meg lennének győződve. El kell fogadnunk tehát, hogy nem tudhatunk mindent, és sokszor olyan szabályokat kell követnünk, amelyek értelmét nem látjuk át. A hagyomány tisztelete és a szabálykövetés fontosabb ebben a vízióban, mert a társadalmi jólétet az ezek által korlátozott önérdekkövetés nem szándékolt eredményének tekintik. A korlátlan nézet az ember képességeit többre értékeli, s éppen azért nagyobb jelentőséget tulajdonít a szándékainak: a társadalmi jó eléréséhez – eszerint – társadalmi jóra törekvő emberekre van szükség.

A hayeki–schumpeteri makroökonómiai hagyomány és a korlátozott nézet közötti szoros összefüggést már csak azért sem nehéz meglátni, mert e két társadalomfilozófiai vízió alapvető különbségeit részben maga Hayek tárta fel: a korlátlanlannal szemben a korlátozott vízió, a „hamissal” szemben az „igaz individualizmus”,²⁷ a szabadság „spekulatív és racionalista” elméletével szemben annak „empirikus és rendszertelen” verziója mellett érvelve.²⁸ Ő maga a korlátlan víziót a francia, a korlátozott víziót a skót felvilágosodáshoz kötötte. Hasonlóan érvel Gertrude Himmelfarb²⁹ is, aki a felvilágosodás nem két, hanem három eszmeáramlatát különbözteti meg: az „ész ideológiájaként” jellemzett franciát, a „szabadság politikájaként” összefoglalható amerikai, és a britet, amely inkább az „erény szociológiájának” nevezhető. Himmelfarb szintén a tudás természetét állítja a középpontba, a brit felvilágosodás egyediségét abban látva, hogy az (f)elismeri egy sem az önérdek, sem az ész által meg nem magyarázható etika szükségességét.³⁰ S ami talán még ennél is fontosabb nekünk, Himmelfarb szerint³¹ e filozófiai gondolatok meghatározzák egy egész nép mentalitását, vagyis azt, amit Tocqueville nyomán³² a szív és a szellem moráljának nevez.

A korlátozott vízió inkább a hayeki–schumpeteri – s még inkább a hayeki –, míg a korlátlan vízió inkább a keynesi–friedmani – s még inkább a keynesi – hagyománnyal van összhangban. Fent úgy érveltem, hogy a piac és az állam közötti kiegészítő vagy helyettesítő viszony az egyik – és számunkra legfontosabb – különbség a két makroökonómiai hagyomány között, mert ez az a különbség, ami miatt a két közgazdasági hagyomány párhuzamba állítható a két filozófiai hagy-

mánnal. Annak felismerése ugyanis, hogy a tudásunk korlátozott, és hogy soha nem is tudhatunk mindent, amit más emberek tudnak, természetesen következményekkel jár arra nézve is, hogy mit gondolunk az állam és a piac viszonyáról. Ha a kormányzati döntéshozók nem tudhatják azt, ami a piacon tevékenykedő egyének fejében van szétszórva, akkor hogyan is tudnák jóvá tenni az utóbbiak „rossz” döntéseit? Honnan tudhatná a kormányzat, hogy mennyit és mire költsön, vagy a jegybank, hogy mekkora a „természetes” kamatláb? A korlátlan vízió szerint azonban, ha nem tudjuk elérni céljainkat piaci eszközökkel, akkor megpróbálhatjuk elérni őket a gazdaságpolitika eszközeivel. Egyszer ez hatékonyabb, másszor az.

Úgy tűnik tehát, hogy van kapcsolat a kultúránkat is meghatározó társadalomfilozófiai víziók és a gazdaságpolitikai nézőpontok között. Hogyan segít ez megmagyarázni azt, hogy a gazdasági válság következtében a piacgazdasággal kapcsolatos attitűdök és gazdaságpolitikai álláspontok negatív irányba változnak? A válasz az eddigiekből kiindulva az, hogy a korlátlan társadalomfilozófia vonzóbb, mint a korlátozott, de „békeidőben” ennek nincs jelentősége; válság idején viszont arra kényszerülünk, hogy színt valljunk.

Miért népszerűbb a korlátlan vízió a korlátozotttnál? Talán azért, mert könnyebb megérteni, tekintve, hogy – úgy tűnik – ösztönösen afelé húz a szívünk. Természetesebbnek tűnik azt gondolni, hogy ha valami rosszul sült el, az azért van, mert valaki rossz dolgot tett. Ha válság van, akkor az ösztönünk azt súgja, hogy „valaki” okozta. Ha elbocsátások vannak, akkor az a „hibás”, aki elbocsát, ha gyengül a forint, akkor az, aki spekulál. Sokkal több kontraintuitív gondolkodást kívánna meg azt végiggondolni, hogy az ilyen típusú események úgy alakulnak ki sok ember cselekvésének összjátékából, hogy egyikőjük sem „akarta”. A tapasztalatom az, hogy az effajta gondolkodás elsajátításához sokszor 3-5 év gazdasági képzés is kevés.

Másrészt az effajta vélemények kialakításában nagy szerepet játszó értelmiségiek „hivataltól” a korlátlan nézet mellett foglalnak állást, amennyiben általában el-lenségesek a piacgazdasággal szemben a 19. század közepe óta.³³ Talán azért³⁴ van ez, mert a profithajhászást önmagában, s nem az eredménye alapján ítélik meg, vagy talán azért,³⁵ mert ebben a vízióban a világ közelebb áll ahhoz a világhoz, ahol sikeresek voltak – az iskolához, ahol egyértelmű, hogy ki a „jó tanuló”, ahogyan az is, hogy mit kell tudni, s hogy ki milyen jegyet érdemel. Ha tehát az átlagember a válság idején az értelmiséghez fordul, hogy megtudja, mi történt, akkor nagyon nagy valószínűséggel a korlátlan vízióval s a keynesi–friedmani értelmezéssel fog találkozni. Észre sem vesszük, hogy az olyan üzleti sajtóbéli közhelyek, miszerint a „pénzpumpa tartja életben az európai gazdaságot”,³⁶ vagy hogy a „rossz a világnak”, hogy a „németek” „túl sokat” exportálnak, ráadásul „nem csinálnak semmit a pénzükkkel”, mert megtakarítanak,³⁷ a keynesi hagyomány vulgarizált verzióját tükrözik, s a piacgazdaságra kooperációként tekintő gondolkodás próbáján nagyon gyorsan elbuknának.³⁸

Gazdasági válság hiányában ezek az ellentétek kevésbé éleződnek ki, mert ilyenkor a piac mindkét szempontból „jól” működik, s ilyen esetben a négy irányzat által javasolt gazdaságpolitikák nüanszokban térnek csak el.³⁹ A „válság” azonban megteremti az értelmezés igényét, s a keynesi értelmezés iránt nagyobb a kereslet, mert magyarázatai közelebb állnak a „természeteshez”, a „kicsiben” – a családban, az irodá-

ban – jól működő magyarázatokhoz. Az értelmiségre, az eszmék „eladóira” vonatkozó fenti fejtegetések pedig azt jelentik, hogy a keynesi értelmezés kínálata is nagyobb.

Ha az érvelésem helyes, és a gazdasági összeomlás a fent kifejtett okok miatt tartósan megváltoztatja a közvéleményt, akkor ez az ideiglenesen nagyobb állami szerepvállalás olyan következménye, amellyel az ilyen gazdaságpolitikát propagálók nem látszanak számolni. Pedig akár a véleményüket is megváltoztathatná, ha számolnának vele, mert abban kevés vita van, hogy hosszú távon káros, ha a piacellenes fordulat hatására a gazdaságpolitika is tartósan ilyen irányba változna. Keynes – Hayek elmondása szerint⁴⁰ – számolt vele, de optimista volt, állítván, hogy „gyorsan megváltoztatná a közvéleményt”, ha károssá válnának tanai. Állításának bizonyítására azonban már nem maradt ideje.

JEGYZETEK

Az esszé megírását az NKFI Alap (K 120686 [K_16]) támogatta.

1. A World Values Survey nevű, széles körben elfogadott értékfelmérés szerint a Magyarországon megkérdezettek 9,72 százaléka értékelte 8-asra vagy annál nagyobbra tízes skálán azt az állítást, hogy vagyonosabbá válhatunk úgy is, hogy nem mások kárán tesszük ezt. Ugyanez a szám 1998-ban 33,8 százalék volt. Ez azért fontos, mert a pozitív összegű tranzakciók lehetőségének felismerése nélkül aligha lehet megérteni a piacgazdaság érdemeit. Az adatok innen származnak: WORLD VALUES SURVEY 1981–2014 LONGITUDINAL AGGREGATE v.20150418. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: JDSystems, Madrid SPAIN. <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWVL.jsp>

2. Oláh Dániel, György László, *Magyar gazdaságpolitika és az új közgazdasági gondolkodás: egy termékeny kapcsolat kezdete*, Makronóm.mandiner, 2018. február 20., http://makronom.mandiner.hu/cikk/20180220_magyar_gazdasagpolitika_es_az_uj_kozgazdasagi_gondolkodas_egy_termekeny_kapcsolat_kezdete

3. Quinn Slobodian, *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2018.

4. Arról, hogy e kettő nem ugyanaz: John Lukacs, *Közvélemény és a népbangulat – Adalék a magyarság történetéhez*, Kommentár, 2017/4, 5–9.

5. Pl. Hans-Werner Sinn, *Europe's Keynesian Dream: A neo-classical recipe for a neo-classical problem*, The International Economy, 2015/Winter, 38–39, 56.

6. Markus K. Brunnermeier, Harold James, Jean-Pierre Landau, *The Euro and the Battle of Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 2016.

7. Jim Brunsten, Michael Acton, *The Hanseatic League 2.0*, Financial Times, 2017. November 7., <https://www.ft.com/content/83e0427c-c399-11e7-a1d2-6786f39ef675>

8. Thorsten Beck, Hans-Helmut Kotz, *Ordoliberalism: A German oddity?* A VoxEU.org eBook, CEPR Press, 2017.

9. Slobodian, *Globalists*.

10. Csaba László, *Európai közgazdaságtan*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014.

11. Pl. Benito Arruñada, Matthias Krapf, *Religion and the European Union*, Pompeu Fabra University, Economics and Business Working Paper Series, 1601., 2018, vagy: Robert H. Nelson, *Is Max Weber Newly Relevant? The Protestant-Catholic Divide in Europe Today*, Finnish Journal of Theology, 2012/5, 420–445.

12. Statisztikai alátámasztása is van annak, hogy ha fiatal korunkban recessziót élünk meg, az állammal szemben elfogadóbbak leszünk érett felnőtteként is: Paola Guiliano, Antonio Spilimbergo, *Growing up in a Recession*, Review of Economic Studies, 2014/2, 787–817.

13. „Gazdasági válság” sokféle van. A valutaválságok vagy a pénzügyi válságok nem mindig szélesednek olyan recessziókká, amelyek során az egész gazdaság teljesítménye visszaesik, tehát például csökken a megtermelt jövedelem (GDP) és a foglalkoztatottság. Az ilyeneket nevezem válságnak a szövegben.

14. John Maynard Keynes, *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*, ford. Erdős Péter, szerk. Andorka Rudolf, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1965 [1936]. Természetesen a mai

keynesi makroökonómia sok mindenben eltávolodott az eredeti gondolatoktól, s ez igaz a másik három irányzatra is. Egy-egy névhez kötni sem lehet egyértelműen mindig őket, de ez az eljárás nagyban megkönnyíti a rájuk való hivatkozást.

15. John Maynard Keynes, *From Keynes to Roosevelt: Our Recovery Plan Assayed*, New York Times, 1933. december 31.

16. Milton Friedman, *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. ford. Király Júlia és Szász János, vál. Riesz Miklós, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Budapest, 1986.

17. Scott Sumner, *The Case for Nominal GDP Targeting*, Working Paper, Mercatus Center, George Mason University, 2012. október 23.

18. Az irányzat inkább reál üzleti ciklusok néven ismert, de visszavezethető Joseph Alois Schumpeter eredetileg 1911-ben megjelent művéig (*A gazdasági fejlődés elmélete: vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*, ford. Bauer Tamás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980). Lásd még: David Andolfatto, *Macroeconomic Theory and Policy, 2nd edition*, Simon Fraser University, 2008, itt: 34.

19. Az osztrák cikluselmélet modern feldolgozása: Roger W. Garrison, *Time and Money: The macroeconomics of the capital structure*, Routledge, New York, 2001. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a mai „főáramú” makroökonómiára Hayek gondolatai csak marginális hatást fejtenek ki: Lawrence H. White, *Hayek and Contemporary Macroeconomics = Revisiting Hayek's Political Economy*, szerk. Peter J. Boettke, Virgil Henry Storr, Emerald, Bingley, UK, 2017, 41–61.

20. Ludwig M. Lachmann, *Capital and Its Structure*, Liberty Fund Inc., Indianapolis, Indiana, USA, 1978.

21. Hayek különböző kortárs közgazdászok gondolataihoz fűződő viszonyáról: Roger W. Garrison, Norman Barry, *Elgar Companion to Hayekian Economics*, Edward Elgar Cheltenham, UK, 2014.

22. Talán meglepőnek tűnik, hogy Keynes és Friedman nézeteit összemossom, hiszen Friedman a keynesi gazdaságpolitikai javaslatok egyik legkitartóbb kritikusa volt, s politikai filozófiai álláspontja merőben más volt, mint a Keynesé. A Keynes-szel folytatott vitája azonban – szemben a Hayek–Keynes-vitával – empirikus volt, nem elméleti. Roger W. Garrison, *Hayek and Friedman = Hayekian Economics*, szerk. Garrison – Barry, 116–137, itt: 120.

23. Richard Baldwin és szerzőtársai, *Rebooting the Eurozone: Step 1 – agreeing a crisis narrative*, Policy Insight No. 85, Centre for Economic Policy Research, 2015 november.

24. Lars Feld, Christoph Schmidt, Isabel Schnabel, Volker Wieland, *Maastricht 2.0: Safeguarding the Future of the Eurozone = How To Fix Europe's Monetary Union: Views of Leading Economists*, szerk. Richard Baldwin, Francesco Giavazzi, CEPR Press, London, 2016, 46–61.

25. Keynes, *Általános elmélet*, 407.

26. Thomas Sowell, *A Conflict of Visions: Ideological Origins of Political Struggles*, Second Edition, Basic Books, New York, 2007.

27. Friedrich August von Hayek, *Igaz és hamis*, ford. Atkári János = Uő., *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*, vál. Madarász Aladár, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995, 439–464.

28. Friedrich August von Hayek, *The Constitution of Liberty: the definitive edition*, szerk. Ronald Hamowy, The University of Chicago Press, Chicago, 2011, itt: 108.

29. Gertude Himmelfarb, *Roads to Modernity: The British, French and American Enlightenments*, Vintage Books, London, 2008.

30. Uő., 30.

31. Uő., 4.

32. „Az erkölcsök kifejezést itt abban az értelemben használom, amelyben a régiek a mores szót; nemcsak a szó szoros értelmében vett erkölcsökre alkalmazom, melyeket a szív moráljának nevezhetnénk, hanem az emberek különböző ismereteire, a köztük divó különféle nézetekre, s azon eszmék összességére, amelyek a szellem morálját alkotják”. Alexis de Tocqueville, *Az amerikai demokrácia*, ford. Szabolcs Katalin, Európai Könyvkiadó, Budapest, 1993, itt: 411.

33. Deirde McCloskey, *Bourgeois Equality: How Ideas, Not Capital or Institutions, Enriched the Modern World*, The University of Chicago Press, Chicago, IL, 2016, itt: 589–607.

34. George Stigler, *Az értelmiségiek és a piac*, ford. Csontos László = Uő., *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok*, vál. Kertesi Gábor, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989, 449–460, itt: 456–457.

35. Robert Nozick, *Why Do Intellectuals Oppose Capitalism*, Cato Policy Report, 1998/1, 1, 9–11.

36. Például: MT, *Véget ér az ingyempénz korszaka Európában*, Index.hu, 2018. június 14. https://index.hu/gazdasag/2018/06/14/ekb_qe_mennyisegei_konnyites_lazitas_veget_ert_az ingyempenz_penzpumpa_mi_lesz_most/

37. Mészáros R. Tamás, *Trumpnak igaza van: a németek tényleg nagyon rosszak*, Index.hu, 2017. június 19. https://index.hu/gazdasag/2017/06/19/nemetszag_trump_eu_kereskedelmi_tobblet_folyo_fizetesi_merleg_tobblet_a_nemetek_nagyon_rosszak/

38. A „pénzpumpával” fenntartható gazdasági növekedést nem lehet elérni, mert a több pénz nem tesz minket termelékenyebbé. A „németek” által termelt olcsó javakból pedig mindenki hasznot húz, aki vásárol tőlük.

39. Hayek például többször is ellentmondott önmagának, amikor hosszú élete során bele-belefogott annak elmagyarázásába, hogy miben is nem értenek egyet ő és Milton Friedman (Garrison, *Hayek and Friedman*).

40. Friedrich August von Hayek, *Személyes emlékek Keynesről és a keynesi forradalomról*, ford. Atkári János = Uő., *Piac és szabadság*, itt: 511.

HALÁSZ LÁSZLÓ

Ebben az életben meghalni nem nehéz

KÉNYELMETLEN TÚNŐDÉSEK

11.

Az erőszak–szex–halál ábrázolásának triászán belül az irodalom kedvelt motívuma, hogy kellően morbid legyek, az öngyilkosság. Vajon az öngyilkosságot elkövető irodalmi hősöktől mit tudhatok az emberről (figyelem: az alkotók is azok!) és a művészet hatásáról?

Terjedelmi okokból önkényesen mellőzök egy idevágó óegyiptomi szöveget, miként hanyagolom Vergilius *Aeneis*éből Didó, továbbá Shakespeare *Rómeó és Júlia*, *Antonius és Cleopatra*, *Othello*, *a velencei mór*, valamint *Julius Caesar*éből Cato és Brutus sorsát. Kihívó ereje miatt Goethe *Az ifjú Werther szenvedéseivel* indítok. Amikor a címadó fiatalember megismerte Lottét, ő már Albert jegyese, nemsokára felesége. Werther többször meglátogatta, és megbarátkozott férjével. Megpillantva Albert teltelen pisztolyát, kölcsönkérte, és hirtelen mozdulattal jobb szeme fölött homlokára szorította. Párbeszédük sokatmondó. Már sejthető a tragikus kifejlet.

Az az ember, akit elragadnak a szenvedélyei, elveszti józan esztét, úgyhogy részegnek, örülnék kell tekinteniünk – így Albert. Ezt az előbbieik közül többen is mondhatták volna. Hármunk közül egynek távoznia kell, és hadd legyek az én! Ó, drágám! Ebben a szétdőlt szívben sokszor és dübögve ólálkodott a titkos gondolat – hogy megöljem a férjedet! – téged! – magamat! – Legyen hát! Enyém vagy! enyém, Lotte, örökre. Bűn? Rendben van, megbüntettem magamat érte – olvasta a címzett megrendülve Werther búcsúlevelét. (Az idézeteket gyakran rövidítem anélkül, hogy megtörném a szöveg folyamatosságát.)

Leegyszerűsítés, hogy a viszonzatlan szerelem vezetett Werther döntéséhez. Ha a fiatalember azt érezte volna, hogy érzelmei hidegen hagyják Lottét, alighanem minden másként alakult volna. *Attól tartok, a lebetetlenség fűti annyira a vágyát – a lebetetlenség, hogy magáévá tegyen*, így Lotte mély megértésről árulkodó szavai.